

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МИКОЛА ВЕГЕШ

КАРПАТСЬКА СІЧ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

(1938–1939)

1. ВИНИКНЕННЯ, КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД ТА ОЗБРОЄННЯ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ

Перші січові загони ще на початку 30-х рр. почав формувати Дмитро Климбуш з Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути і мови про існування двох, паралельних одна одній армій, а тому Січі були звичайними протиложежними і культурно-просвітними товариствами, як і в сусідній Галичині. Такий стан справ продовжувався до кінця 30-х рр., коли різко загострилася міжнародна ситуація в Карпатській Україні. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність про-угорської „п'ятої колони”, небажання чехословацьких військ захищати територію краю тощо, змусило автономний уряд А. Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил – Карпатської Січі.

„Назву „Карпатська Січ”, – писав один з ініціаторів створення організації Любомир Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгенові Кульчицькому, знаному пластунові”¹. Кульчицький пригадував „До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р., останнім поїздом, що йшов через Чоп. Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника й Рубиновича, моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УССів”². Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл Володимира Комаринського, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. „По довгих переговорах, – продовжує Кульчицький, – і поправках ми врешті установили текст Статуту й остаточно прийняли назву „Організація Народної Оборони „Карпатська Січ” (далі – ОНОКС, або Карпатська Січ)³.”

9 листопада 1938 р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна ціль товариства: „Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка прави-

тельства Підкарпатської Русі зокрема для удержування ладу та безпеки”⁴. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С. Папа-Пугача комендантом ОНОКС було обрано Д. Климпуша. До штабу організації ввійшли І. Роман, І. Рогач, С. Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів ОНОКС було затверджено міністром внутрішніх справ Ю. Ревасем 10 листопада 1938 р.⁵.

Згідно з Статутом, січовиком могла стати „кожна фізична особа української нації, що довершина 18 літ і життя є громадянином Підкарпатської Русі”⁶. Сучасними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад ОНОКС. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько 1 тис. січовиків. Однак, лише лічені одиниці взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків не перевищувала двох тисяч⁷.

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник Степан Сулятицький, який входив до складу хустського Коша, пригадував: „Склад Коша – 5 сотень, 1-а і 2-а сотня... коло 320 людей) точно на передодні бою з чехами – 318 людей)... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160–180 людьми, 5-та залізнична – 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов’язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні 3 сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала не довго”⁸.

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. Відомий канадський історик, уродженець Закарпаття, Петро Стерчо писав, що „січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділюється їм зброя для служби безпеки”⁹. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України Олег Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда „встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машинні пістолі з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згаданими 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події”¹⁰. Січовики хустського Кошу мали „10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50

штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер”¹¹.

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А. Волошина з проханням передати їм зброю „з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах”¹². Прем’єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і чехословацький уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами „Січі зброю!” Небажання чехословацького уряду видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чеська контррозвідка постійно повідомляла про змову проти уряду А. Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках ОНОКС могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13–14 березня між загонами ОНОКС і чеським військом. Відсутність зброї стала трагічним розв’язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не мав. Августин Волошин звернувся по допомогу до громадян краю, а також до української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. Українська еміграція в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі. Про її наслідки інформувала газета „Нова свобода”: „Акція закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик, та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою”¹³. Допомогало не тільки українське населення Чехословаччини. Жителі Праги, Брно та інших чеських міст зібрали 100 тисяч кч.”¹⁴.

19 лютого 1939 р. „Нова свобода” опублікувала повідомлення „Чверть мільйона корон для Карпатської Січі”, в якому навела витяги з листа канадських українців А. Волошину: „З великою увагою, ми, Головна Управа і члени Української Стрілецької Громади в Канаді, в якій групуються бувші стрільці Української Армії з часів визвольних змагань 1917–1920 – слідкуємо за діяльністю і розвитком Карпатської Січі... Ми, бувші українські вояки – належимо тут в Канаді до великої націоналістичної організації– Українського Національного Об’єднання (УНО). Внутрі цієї організації ми працюємо як військова її частина. УНО створило „Комітет допомоги Карпатській Україні” та несе поміч Вам. УНО вислало вже 5.200 доларів на руки прем’єра о. А. Волошина і попросимо його, щоб він вжив ті гроші для розбудови Карпатської Січі. Віримо, що таким способом одержите поміч. Будемо й надалі старатися Вам допомогти...”¹⁵.

Поступали пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939 р. „Нова свобода” повідомляла, що перерахували кошти на розбудову Карпатської Січі Августин Волошин – 28000 кч., Український Жіночий Союз в ЧСР – 200 кч., єпископ Діонізій Нарядій – 300 кч., підполковник доктор Зарицький – 100 кч., доктор Дмитро Васильків – 300 кч., доктор Ю. Добриловський – 500 кч. У січні 1919 р. у Підкарпатському банку нараховувалося 34688 кч., висланих для Карпатської Січі. Доктор Роман Венгринович, адвокат з Хуста, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройних сил молоді автономної держави¹⁶. Цікаві факти зустрічаємо у спогадах відомого закарпатського письменника, редактора газети „Нова свобода” В. Гренджі-Донського: „Цього року наша селянська молодь колядувала в користь своєї оборонної організації Карпатська Січ. Всюди зустрічались ми з колядниками, з Вифлєємами й зірками та найбільше зробили на мене вражіння колядники з Лозянського, що обійшовши своє село, прибули й до Волового, творили дуже гарну цілість. Це був невеличкий хор, гру гарними поетичними словами викомбінували самі і все перевели дуже інтелігентно... Колядки пройшли всюди дуже гарно і наприклад у Синевирі на Січ заколядували 1200 кч. Нашій селянській молоді можемо лиш погратулювати”¹⁷.

Отже, Карпатська Січ ні в кількісному, ні у військовому відношенні не була здатна дати відсіч фашиській агресії. Це усвідомлював і А. Волошин. Дізнавшись про вторгнення угорських військ на територію Закарпаття, він звернувся до уряду Румунії з проханням „забезпечити війську оборону наших кордонів перед малярською агресією”¹⁸. Однак, незважаючи на свій напіввійськовий характер, Карпатська Січ відіграла позитивну роль в захисті кордонів автономної країни від нападів терористів.

2. КАРПАТСЬКА СІЧ В БОРОТБІ З ТЕРОРИСТАМИ

Внутрішньополітичне становище Карпатської України було складним і неоднозначним. Його поглиблювали безперервні напади угорських і польських терористів. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокураторією у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув’язнено 345 угорських терористів¹⁹.

Необхідно відзначити, що чехословацький уряд разом з українським, приділяв значну увагу хисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції по знешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према²⁰. Така ж доля спіткала

угруповання Ернеста Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів²¹.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В. Комаринський пропонував „усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковим і Чомонником о 20 людей”²². Встановилися нормальні стосунки між комендантом волівських січовиків С. Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Синевирська Поляна. „В половині листопада, – пригадавав Г. Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі згодом склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на ті околиці, які ми захищали”²³. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. „Нова свобода” опублікувала оголошення, в якому повідомлялося, що „до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандарм на пробу”²⁴. За нашими підрахунками, тільки в лютому-березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік²⁵.

Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 16 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М. Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про „виплачення нагороди за зловлення чужих терористів”²⁶. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка „безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терористу з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч”²⁷. Таким чином, населення Карпатської України активно допомагало карпатським січовикам і чехословацьким прикордонникам знешкоджувати терористів. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Змушений він був також визнати, що „Карпатська Україна не в силі відбити їхні напади”²⁸.

На території краю активно діяла проугорська „п’ята колона”, яка розповсюджувала дезінформацію про карпатський уряд та його прем’єра, видавала листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і

постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в краї. Нерідко проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і залякування місцевих українських провідників. Такі факти були залякування місцевих українських провідників. Такі факти були зафіксовані у Воловому у відношенні до коменданта місцевої січової команди С. Фігури. Часто робилися спроби скомпрометувати Карпатську Січ. Жителі с. Білки скаржилися А. Волошину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який „є запеклим чеським шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи”²⁹. Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: „... Хтось болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вікна канцелярії управи. Пан комендант скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що цей вчинок зробили січовики... Підозрюємо, що це було навмисно приготовлено, щоб нас випровокати і очернити, що ми виступаємо проти чехів”³⁰.

3. ГАЛИЧАНИ В КАРПАТСЬКІЙ СІЧІ

На протязі всього короточасного існування Карпатської України, закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Уже в кінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. „З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці”, – написав у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський³¹. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: „Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду”³². Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис „На переломі” доводив, що „в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України”³³.

Незважаючи на неприхильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходилися люди, які скрізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й. Рушака. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. „Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадував Й. Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам.

Я їх арештував”³⁴. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й. Руцак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалась Січ, в якій добру половину становили галичани.

Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А. Мельник. Львівський часопис „Діло” повідомляв, що він мав „очолити збройні сили Карпатської України”³⁵. Які питання обговорював А. Мельник з представниками чехословацького уряду – невідомо. За словами генерала М. Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю³⁶. Після відвідин Праги, А. Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. він, німецький консул Г. Гофман,⁴ С. Росоха та І. Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи – невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі³⁷. Можливо, що мова йшла про зброю. 20 грудня 1938 р. воєводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття”³⁸.

Карпатська Січ, як вже говорилося вище, дійсно потребувала зброю. Це відповідальне завдання було покладено на сотника Ріхарда Ярого, який його не виконав. З. Книш, що виконував обов’язки політичного референта ОУН, писав: „Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого саботувала транспорти зброї”³⁹. Р. Ярий мав псевдонім „Консул-2”⁴⁰.

У 1939 р. в Берліні відбулася зустріч представників Проводу ОУН з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю. Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов’язки між членами Проводу ОУН. Військовий штаб спочатку очолював полковник Аркас, потім полковник Г. Стефанів. До штабу Карпатської Січі також ввійшли Роман Шухевич (Шука), Зенон Коссак (Тарнавський), Осип Карачевський (Свобода), Гриць Барабаш (Чорний), Євген Врецьона (Волянський), Михайло Колодзінський (Гузар) та ін. Необхідно відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Один із сучасних дослідників українського націоналізму Ю. Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організовувалась „на швидку руку”, а її вояки не мали „відповідного військового вишколу”⁴¹. Однак, якби там не було, але „... в розбудові Карпатської Січі наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором”⁴².

4. МИХАЙЛО КОЛОДЗІНСЬКИЙ-ГУЗАР – КОМЕНДАНТ КАРПАТСЬКИХ СІЧОВИКІВ

Серед членів ОУН особливої уваги заслуговує Михайло Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття. Його праця „Українська воєнна доктрина” (частини 1–3) була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став у ряд з відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник М. Колодзінський як і деякі його товариші, не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але притримувався думки, що „коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь”⁴³. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора „Української воєнної доктрини”: він залишав поле бою останнім.

5. ПОДІЇ 13– 14 БЕРЕЗНЯ 1939 РОКУ В ХУСТІ

Численні сутички між чеськими військами і січовиками переросли у кровопролитні бої 13– 14 березня 1939 р. Вони детально описані в спогадах В. Гренджі-Донського, Й. Сарвадія, В. Шандора, І. Шанти, хоч названі автори по-різному їх трактують⁴⁴. На думку В. Гренджі-Донського відбувся „брутальний напад чеського регулярного війська”⁴⁵. Протилежної точки зору притримується Й. Сарвадій, який був аспірантом чеської армії: „... Вночі близько першої години опівночі озброєні січовики облягли Головну Управу Жандармерії, що містилася в старинній будові „Раковці” ... Речник озброєних січовиків запропонував службовим жандармам негайно передати січовикам службу і ключі від складів зброї. Жандарми, чех і два українці, старалися переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть... Суперечка завершилася стріляниною, ми не знаємо хто перший стріляв”⁴⁶. Словацький дослідник Я. Кокошка писав, що „в ніч з 13 на 14 березня 1939 р. була зроблена спроба вжити рішучих дій. Члени хустської організації „Січ” напали на військові склади і зробили спробу оволодіти містом”⁴⁷.

Учасник подій 13–14 березня Левко Кріс писав, що „командир жандармерії Вака на приказ п. Премієра видав зброю. Її було дуже мало, а саме 41 крісів та около 90 револьверів. Стрільянина повстала в наслідок того, що чехи ворожо наставлені до всього, що українське, не хотіли видати січовикам зброї незважаючи на приказ прем'єра і Ваки...”⁴⁸.

Напад на Головну Управу жандармерії був викликаний відсутністю в січовиків зброї. Вони кілька разів зверталися до А. Волошина, однак прем'єр-міністр згоди не давав. Він сподівався, що чеська армія в змозі захистити територію краю. Збройні сили Чехословаччини мали 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат і нічим не поступалися передовим арміям світу⁴⁹. В.Гренджа-Донський теж помилився, як і Л. Кріс, коли писав, що „Волошина старшини переконали і він дав писемний наказ комендантові жандармерії”⁵⁰. Про напад групи січовиків на чеські склади із зброєю Волошин дізнався тільки тоді, коли чеська армія вже блокувала всі споруди Карпатської Січі. Він наказав негайно припинити опір, однак тільки після кількох попереджень полковник М. Коллодзінський, що очолював оборону січової гостинниці, вирішив підкоритися⁵¹. Немаловажне значення в припиненні кровопролиття відіграв і той факт, що німецький консул Г. Гофман „зі сходу зажадав від вояків, щоби повідомили начальника на вулиці, що в готелю є німецький консулят, щоби застановили стрілянину...”⁵².

Аналогічні події відбулися також в деяких інших населених пунктах Карпатської України, що є доказом спланованості дій керівництва Карпатської Січі. В Торуні групу січовиків по здобуттю зброї очолював комендант місцевої команди четар С. Дубик. Прийшли підкріплення з Волового, Прислопа і Лопушного. Наказ підписав комендант волівської команди Карпатської Січі С. Фігура. Події, які мали місце в Торуні, детально описали їх учасники: „... Січовики перетяли телефонічні дроти, що в'язали Торунь з волівським гарнізоном, вскочили нагло до будинку команди жандармерії і обеззброїли жандармів. Арсенал зброї був неабиякий: 7 скорострілів, 150 рушниць, 40 револьверів, кількадесят ракетових пістолетів, 30 мінометів, 600 ручних гранат, 40 газових масок, приблизно стільки сталевих шоломів і 50000 крісових набоїв, між тим третина протипанцерних”⁵³.

Події 13–14 березня 1939 р. привели до великих втрат з боку січовиків. Тільки в Хусті загинуло від 120 до 150 чоловік⁵⁴. Трагедія, якої могло не бути. Карпатські січовики виявилися не підготовленими до використання чеськими військами сльозливого газу⁵⁵. Втрати чехів були порівняно незначними. Неможливо погодитися з твердженням В. Гренджі-Донського, що січовики тільки в Торуні „поклали вище ста трупів” чехів⁵⁶. Втрати чеських військ в Хусті становили 7 чоловік вбитими і десятки поранених⁵⁷.

Напад січових відділів на чеське військо був тактично помилковим. Він співпав з вторгненням угорських фашистів у Карпатську Україну. Кровопротитні сутички 13–14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні бойові дії з чеським військом проти агресорів. „14 тріумфували мадяри, – писав С. Росоха, – що скористали з тих україн-

сько-чеських боїв”⁵⁸. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Дискусійним продовжує залишатися питання про підготовку змови проти уряду Августина Волошина. На жаль, до нас не дійшли архівні документи, які б пролили світло на цю таємницю. Співставлення спогадів очевидців, дає нам можливість висловити певні міркування з цього приводу.

Незадоволені поміркованістю кабінету А. Волошина, радикали з Карпатської Січі таємно збиралися на своїх нарадах. С. Росоха, І. Роман, В. Галаган, В. Забавський, А. Петрус, Ю. Химинець, Ю. Лопатинський, С. Врецьона виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р., лютому-березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В. Шандор писав, що „у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті на своїх таємних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України, бо, мовляв, занадто м’яко поводитьсь з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність”⁵⁹.

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли „при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього таємного відділу призначено інж. Євгена Врецьону-Волянського”⁶⁰. Про таємність і небезпеку їх задумів писав С. Бандусяк. Він доводив, що змовники „із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т.зв. розвідчій відділу, про чинність якого відмовила подати звіт комендантові. Так, конспіративна робота є керована із за границі і за чужі гроші”⁶¹. Змову планували провести у два етапи” на першому (13–14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14–15 березня) здійснити державний переворот. Провал операції по захопленню зброї зробив другий етап операції неможливим. Необхідно відзначити, що чеська контррозвідка тримала А. Волошина у курсі всіх справ⁶². Повідомлення про змову містяться в спогадах В. Бірчака, не відкидає можливість спроби взяття влади радикалами відомий зарубіжний історик В. Маркус⁶³.

6. В ОБОРОНІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. угорська армія вторглася у Карпатську Україну. Їй протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності з невідомих причин Д. Климпуша, військовий міністр Карпатської України С. Клочурак призначив комендантом Карпатської Січі полковника С. Єфремова.

15 березня з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Що стосується нового штабу, то він, за словами сучасника, „власно в часі боїв проти мадярів не існував”⁶⁴. Виняток становив тільки полковник М. Колодзінський, який почав успішно формувати січові загони. За його наказом „частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу”⁶⁵.

За підрахунками П. Стерча, „в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів-Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону були також сконцентровані дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії”⁶⁶.

Очевидець тих подій Й. Сарвадій писав, що „в бою... на Краснім полі взяло участь приблизно 1600 юнаків”, а „штаб Січі... дезертирував, полишивши звичайних січовиків їх власній долі”⁶⁷. Фактично, перед добре озброєним агресором, опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я. Голота. Зупинити просування військ агресора вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель с. Лозянське В. Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вчір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. „По короткій обороні (пів години), – писав Я. Голота, – відступили січовики на лінію Копаня–станція і міст на Тисі. Тимчасом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тими, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головне артилерійським вогнем, при чому мали січовики досить великі втрати... Почався відворот січовиків... Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту”⁶⁸. Гімназіст Василь Поштак писав, що „мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...”⁶⁹. На Красному полі загинули Й. Бойчук, Д. Сідей, І. Коперльос, В. Григорчук Василів, М. Підмалівський, П. Корж, В. Міцюк, М. Павлюк, Й. Гайналь, І. Сурдук, В. Петрюк, І. Григорчук, В. Григорчук, І. Цубера, І. Марущак, П. Гліба⁷⁰.

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. „Я позиції боронив, – пригадував поручник Іван Чучка, – але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернулася решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово-Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та

гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо"⁷¹. Бої на окремих ділянках фронту описали І. Рогач і М. Чумалівський⁷².

Львівська газета „Нова зоря” писала: „Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії для мадярів не можемо не підкреслити, що український народ... хоробро боровся”⁷³. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: „... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...”⁷⁴. Німецький журналіст і вчений Аксель Шмідт у червні 1939 р. констатував: „Не дивлячись на кровопролиття, Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і прагнення українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу”⁷⁵. Угорські власті змушені були визнати, що „під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 поранених, 4 пропавших без вісті і 2 полонених”⁷⁶.

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17 березня рештки загонів залишили територію Карпатської України. Є. Стахів, учасник подій, писав, що вони „були розбиті морально, голодні, брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморш-Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року”⁷⁷. Румунські власті їх передали в руки угорців. Поручик Карпатської Січі О. Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшин⁷⁸. Аналогічні події описав Ю. Химинець⁷⁹. Січовик Буря-Воскресенський розповідав про те, як опинився в зайнятому румунами В. Бичкові, а потім в Сиготі. „Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно”⁸⁰ – заявив він.

7. ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКИХ СІЧОВИКІВ

На території краю встановився жорстокий фашистський режим з усіма його атрибутами: тюрмами, таборами і розстрілами. Про своє перебування в угорському концтаборі Ворюлопош писав О. Пайкош – активний член „Прогресу” 30-х років. Він описав факти знущань і тортур над січовиками Павлом і Петром Андрейчиками, послом Союму І. Перевузником⁸¹. В таборі перебувало 1200 чоловік. Детальні описи табірнього життя містяться в щоденнику В. Гренджі-Донського⁸². Його високо оцінив П. Стерчо: „Ці «хронікерські

записки мають більшу документальність від будь-якого старовинного літопису..., бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження”⁸³. Автор щоденника описав злюдіяння угорських гортистів не тільки в таборі, але і в різних куточках краю. Він помістив відомості про розстріл угорськими терористами М. Колодзінського, З. Коссака, міжгірських активістів-емігрантів С. Фігуру і Я. Завальницького, поручника Карпатської Січі Ф. Тадинця, керівника хустських січовиків О. Блестіва та багатьох інших.

Житель с. Скотарське, що на Воловеччині, В. М. Ігнась розповідав „Розпочалися арешти інтелігенції та селян-патріотів. Тюрми були повні. Багато людей розстріляно, особливо молоді, угорськими жандармами і військовими...”⁸⁴. Весною 1939 р. шість карпатських січовиків на чолі з Рознійчуком і Томенчуком, після жорстоких катувань були розстріляні в с. Ділове Рахівського району.

Свій побут в угорській тюрмі та концтаборі описав С. Пугач. Його спогади є доказом надзвичайної жорстокості угорців до карпатських січовиків: „Зразу прискочив до мене один із них і вдарив мене в лице. Тоді другий почав бити, куди попало, приговорюючи: „Ти ходив до чеської школи?” „Чому не чекав на мадярів?” Нараз мене вхопили за руки. Зачали мене бити по руках гумовими палицями. Мої руки посиніли, задеревеніли, а відтак спухли, мов колоди...”⁸⁵. Репресії угорських фашистів детально описані в спогадах Ю. Химинця⁸⁶. Садистські методи катувань практикувалися угорськими фашистами в тюрмі „Ковнер”⁸⁷.

Отже, опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість угорських фашистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й. Тареля пише, що поблизу Турунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р.⁸⁸. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій.

Долю закарпатців розділили і галичани. В боях загинули, або були закатовані В. Бойчук, Т. Проць, В. Саблюк, З. Коссака, І. Михайлюк та багато інших. Не легкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жадливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан⁸⁹. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з’явилися представники Німеччини і Польщі. Ув’язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися.

Документи, які зберігаються в архівах Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов називав 500 січовиків⁹⁰. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну⁹¹. Однак, серед емігрантів зустрічаються також громадяни „русинської і польської народностей”⁹².

Чимало галицьких січовиків були розстріляні після поразки Карпатської України. „Шість невідомих патріотів, прізвище яких досі не вдалося встановити. Їх повбивали поляки під час закарпатських подій 1938–1939 років. Селянка Настя Миколаївна розповідала: „Десь у березні тридцять девятого року коло теперішнього готелю „Верховина” (с.м.т. Славське) вони застрілили якогось чоловіка. Затягнули туди, де тепер конюшня сільради (запис зроблено в лютому 1974 р.), а вже потім відти люди його поховали в окопі коло цвинтаря на Галици. То була якась інтелігента людина, але не з наших сіл. У нас його ніхто не знав”⁹³.

Сучасний український історик Г. Дем’ян писав, що „чотирьох хлопців, що поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня того ж 1939 р. поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привели останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрілили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином священика із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів”⁹⁴. Вчений вважає, що „таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах”⁹⁵. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України Микола Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх „викликали на двір, – писав він, – наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля”⁹⁶.

Сучасні дослідники Г. Божук і В. Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік⁹⁷. Ці дані не можна вважати точними, бо детальні обчислення не проводились. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Вона повинна увінчатися написанням „Книги пам’яті”. Відповідна робота проведена в Міжгірському та Воловецькому районах. Місцевим активістам вдалось визначити місця розстрілів і скласти поіменні списки загиблих. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв фашистського терору не перевищує 2 тисяч чоловік.

Карпатська Січ першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність. Кров юнаків і дівчат з різних куточків України була пролита не марно: „... А скільки тих безіменних героїв полягло на полі слави? Тепер нараховують їх вже не десятки, а на тисячі. Та опануймо себе й обітрім сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу, ніколи не пропадає марно, бо це свята кров”⁹⁸.

ПРИМІТКИ:

1. Гірняк Л. Не стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки: спогади і матеріали. – Нью-Йорк, 1979. – С. 93.
2. Там же.
3. Там же.
4. Закарпатський Обласний Державний Архів (далі – ЗОДА), ф. 3, оп. 1, спр. 19, арк. 9.
5. Там же, арк. 2.
6. Лемак В. Карпатська Січ: таємне стає явним // Новини Закарпаття. – 1992. – 10 лист.
7. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 рр.: соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – С. 54.
8. Сулятицький С. З Кошем // Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 81.
9. Стерчо П. Карпато-українська держава: з історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965. – С. 283.
10. Кандиба О. Вояки-будівничі // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 41.
11. Сулятицький С. Названа праця. – С. 82.
12. ЗОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 15, арк. 3.
13. Нова свобода. – 1939. – 2 берез.
14. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – Ужгород, 1993. – С. 41.
15. Нова свобода. – 1939. – 19 лют.
16. Там же. – 13 січ.
17. Там же. – 12 січ.
18. Цит. по: Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 рр.: соціально-економічний і політичний розвиток. – С. 54.
19. ЗОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 17, арк. 3.
20. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. – 1993. – № 1. – С. 17.
21. Там же.

22. ЗОДА, ф. 17, оп. 2, спр. 319, арк. 1.
23. Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні//Карпатська Україна в боротьбі. – 1939. – 5 лют.
24. Нова свобода. – 1939. – 5 лют.
25. ЗОДА, ф. 17, оп. 2, спр. 1–320.
26. Там же, ф. 3, оп. 3, спр. 43, арк. 2.
27. Там же.
28. Там же, ф. 17, оп. 2, спр. 21, арк. 3.
29. Там же.
30. Там же.
31. Гренджа-Донський В. Щоденник // Твори Василя Гренджі-Донського. Т. УІІІ. – Вашингтон. – 1987. – С. 70.
32. ЗОДА, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 2.
33. На переломі. – 1939. – ч. 6.
34. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. – С. 68.
35. Діло. – 1938. – 19 лист.
36. Капустянський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954.–Париж, 1955. – С. 133.
37. Jaroslav Kokoska. Amiralul Canaris. Editura militara, 1970.– S. 164.
38. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940–41 рр. – Торонто, 1960. – С. 88–89.
39. Там же. – С. 431.
40. Канюка М., Вежнин В. Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские новости. – 1993. – 25 июня.
41. Пундик Ю. Український націоналізм. – Париж, 1966. – С. 82–83.
42. Стерчо П. Карпато-українська держава. – С. 98.
43. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. Кн. 2 Париж, 1966. – С. 10.
44. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 208–242; Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984. – С. 19–24; Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар „Світла”/ на божий 1979 рік. – Торонто, 1979. – С. 55; Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами // Закарп. правда. – 1993. – 13 берез.

45. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 234.
46. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 22–23.
47. Jaroslav Kokoska. Amiralul Canaris. – S. 164.
48. Кріс Л. 14 березня в Головній Команді // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 58.
49. Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. XX століття. – К., 1992. – С. 312.
50. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 208.
51. Там же. – С. 232.
52. Кульчицька М. Коло ранених // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 95.
53. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 240.
54. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 24.
55. Дад А. „Альказар” Летучої Естради // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 76.
56. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 239.
57. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 24.
58. Росоха С. Народження держави // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 24.
59. Шандор В. Названа праця. – С. 55.
60. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 44.
61. ЗОДА, ф. 1148, оп. 1, спр. 2, арк. 3.
62. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 10.
63. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини й переживання. – Прага, 1940. – С. 56.
64. Сарвадій Й. Названа праця. – С. 26.
65. Там же. – С. 30.
66. Стерчо П. Карпато-українська держава. – С. 211–212.
67. Сарвадій Й. названа праця. – С. 30.
68. Голота Я. Від Королева до Хусту // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 140.
69. Поштак В. Бій на Хустському полі // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 139.
70. Белей В. Слава не поляже // Календар „Просвіти” на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 83.

71. Чучка І. За Севлюш і Копаню // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 134–135.
72. Рогач І. Під прапором незалежності // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 121–122.
73. Нова зоря. – 1939. – 27 квіт.
74. Жіноча доля. – 1939. – ч. 4.
75. Axel Schmidt. Ukraine Land der zukunft Verlag Reimar Hobbind. – Berlin, 1939. – S. 188.
76. Нова зоря. – 1939. – 20 квіт.
77. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпат. правда. – 1990. – 29 берез.
78. Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 114.
79. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С. 104.
80. Жіноча воля. – 1939. – ч. 4.
81. Пайкош О. Ой той, Вор'юлопош // Закарп. правда. – 1991. – 12 жов.
82. Гренджа-Донський В. Щоденник. – С. 261–341.
83. Там же. – С. 7–8.
84. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. – кн. 1. – Львів, 1993. – С. 511.
85. Пугач С. У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. – Нью-Йорк, 1978. – С. 7–8.
86. Химинець Ю. Названа праця. – С. 104.
87. Бабота М. Перебування в Ковнері: спомин // Закарп. правда. – 1992. – 19 лист.
88. Карпатська Україна – 50. – Торонто, 1989. – С. 5.
89. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. – 1993. – Т. 8. – С. 1016–1020.
90. Vojensky historicky archiv (далі – VHA), і.с. 17/4/13.
91. VHA, і.с. 17/5/13; і.с. 17/10/113.
92. VHA, і.с. 19/1/15.

93. Літопис нескореної України. – С. 348.
94. Там же.
95. Там же.
96. Чирський М. Тюрми й табори // Карпатська Україна в боротьбі. – С. 200.
97. Божук Г. В., Зілгалов В. О. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках // У Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доп. і повідомлень. – Київ, Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 288.
98. Жіноча доля. – 1939. – ч. 4.

З М І С Т

1. Виникнення, кількісний склад та озброєння Карпатської Січі.....	3
2. Карпатська Січ в боротьбі з терористами	6
3. Галичани в Карпатській Січі	8
4. Михайло Колодзінський-Гузар – комендант карпатських січовиків	10
5. Події 13–14 березня 1939 року в Хусті	10
6. В обороні Карпатської України	12
7. Трагедія карпатських січовиків	14
Примітки	18